

Een onderzoek naar het vóórkomen van een alternatim-praktijk in gereformeerde protestantse kerken in Utrecht in 1606 en 1608: enkele verklarende aspecten.

Eveline Lam

Studentnummer 8913862

Eindwerkstuk BA Muziekwetenschap

12 juni 2020

Cursuscode MU3V14004

Studiejaar 2019-2020, blok 4

Universiteit Utrecht

Begeleider: dr. Petra Philipsen

Samenvatting

In Utrecht was er in de kerkenraadsnotulen van de gereformeerde kerk in 1606 en 1608 sprake van psalmen zingen en orgel spelen ‘per intervalla.’ Deze muzikale uitvoeringspraktijk wordt soms alternatim-praktijk genoemd. Maar is dat terecht? Het vóórkomen van een rooms-katholieke liturgische uitvoeringspraktijk, na ruim 20 jaar gereformeerde kerkdiensten in Utrecht, waarbij te zingen teksten door het orgel werden overgenomen, is onderwerp van dit onderzoek. Om meer begrip te krijgen van de situatie werden verschillende aspecten onderzocht. Allereerst werden de gegevens over de uitvoeringspraktijk beoordeeld. Daarna werden de gereformeerde synodebesluiten met betrekking tot muziek en orgelgebruik en ook de achtergrond van de predikanten die in Utrecht werkzaam waren opgezocht. Als laatste werd onderzocht welke kerken (met hun organisten) aan de gereformeerden in Utrecht werden toegewezen.

Het ‘per intervalla’ in Utrecht bleek hooguit een ‘gereformeerde’ alternatimpraktijk te zijn, waarbij alleen psalmverzen in afwisseling met het orgel werden gezongen, maar zonder tekst over te slaan. De synodebesluiten keurden het gebruik van het orgel in de kerkdienst af. In Utrecht werden psalmen gezongen, maar ook orgel gespeeld. Predikanten hadden er niet veel invloed op, omdat het gebruik van de kerken (met hun orgels) door de stad werd toegewezen, en de organisten niet in dienst waren van de kerkenraad. De onrust tussen verschillende gereformeerde stromingen in de stad, en de bemoeienis van de magistraat met kerkelijke zaken, zorgden ervoor dat de ‘per intervalla’-praktijk door de predikanten, als ‘middelmattige saak,’ werd gedoogd.

De Buurkerk en Domkerk gebruikten voor 1580 orgel-alternatimpraktijk in de liturgie. De organisten gingen mee van rooms-katholieke naar protestantse kerkdiensten. Zij pasten de alternatimpraktijk aan de protestantse kerkdiensten aan, zodanig dat niet de kwaliteit van hun orgelspel, maar het wangedrag van kerkgangers ervoor zorgde dat de ‘per intervalla’-praktijk na meer dan 20 jaar werd afgeschaft.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Lijst van afbeeldingen	4
Inleiding	5
1. Alternatim in de Buurkerk in Utrecht in 1606 en 1608?	7
2. Besluiten van de gereformeerde protestantse synoden tot 1600 over muziek en orgel.....	10
3. Gereformeerde predikanten te Utrecht tussen 1578 en 1608 schaffen het orgelspel niet af.	13
4. Utrechtse Kerken en hun organisten in 1606-1608	17
Ten slotte.	22
Bijlagen	23
Bijlage I.....	24
Bijlage II.....	25
Bijlage III	27
Bronnen	28
Literatuur.....	30

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1

“Acta” januari en februari 1606, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 746, Inv.nr.2, “Acta” 1604-1618, f. [63] en [64].

Afbeelding 2

Joannes Gerobulus, *Waerachtich verhael*, 1603. Titelblad.

Afbeelding 3

“Acta” december 1605 - februari 1606, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht. HUA
toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” 1604-1618, f. [61], [62], [63] en [64].

Afbeelding 4

“Acta” 15 januari 1606, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht.
HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2. “Acta” 1604-1618, uitsneden f. [62] en [63] met
transcriptie.

Afbeelding 5

“Acta” april - mei 1608, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht.
HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” 1604-1618, f. [109], [110], [111] en [112].

Afbeelding 6

“Acta” 27 april 1608, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht.
HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” 1604-1618, uitsnede f. [109] met transcriptie.

Afbeelding 7

“Acta” 27 april vervolg, 28 april, 12 en 14 mei 1608, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te
Utrecht. HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” 1604-1618, f. [110] en uitsnede f.
[111] met transcriptie.

Afbeelding 8

Joannes Gerobulus, *Waerachtich verhael*, 1603, f. [D4]v, f. D5r.

Inleiding

De tijd van de Reformatie in de Nederlanden, met een eerste beeldenstorm in Utrecht in 1566, was een roerige tijd. Niet alleen theologische verschillen, maar ook bestuurlijke onenigheid, bijvoorbeeld tussen de kerk en de overheid, en het verloop van de Opstand onder leiding van Willem van Oranje bepaalden de sfeer. Utrecht was toen de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden. Het stadsaanzicht werd gekenmerkt door een overvloed aan kerktorens van parochiekerken, kapittelkerken en kloosterkerken. De stad Utrecht was in 1559 van bisschopsstad verheven tot aartsbisdom, waardoor een nieuwe rooms-katholieke kerkelijke hiërarchie, als uitvloeisel van het concilie van Trente, een feit werd.¹ In 1580 echter, kwam er in Utrecht een omwenteling van rooms-katholiek naar gereformeerd omdat de stad de kant van de Opstand koos. Dit had grote gevolgen, ook voor de muzikale praktijk in de kerken.

Een van de bijzondere muzikale gewoonten in de Rooms-Katholieke Kerk in Europa ten tijde van de Reformatie was de ‘alternatim’-praktijk. Alternatim betekent dat bepaalde gezongen onderdelen van de liturgie beurtelings door solist en koor werden gezongen, maar ook de afwisseling van zang met orgelspel kwam voor.²

Anders dan in de Rooms Katholieke Kerk gebruikelijk was, werd er in diverse landelijke protestantse kerkelijke vergaderingen van vóór 1600 vastgelegd dat er in de liturgie géén orgel gespeeld mocht worden in de Nederduits Gereformeerde Kerken.³ Psalmen mochten er wel gezongen worden, namelijk in de berijming van Petrus Datheen op melodieën van het Geneefs Psalter van Johannes Calvijn, en ook enkele gezangen.⁴

Toch werd er door verschillende auteurs in kerkenraadsnotulen van 1606 en 1608 in Utrecht een vermelding gevonden over orgelspelen ‘per intervalla’ dat afgeschaft werd in de protestantse liturgie in de Buurkerk en Domkerk.⁵ Volgens Albert Vente was dit afschaffen van het orgelspel in de kerkdienst in Utrecht zeer ten nadele van een goede ontwikkeling van de gemeentezang.⁶ Maar Jan Luth voerde aan dat tot in de negentiende eeuw de kwaliteit van

¹ A.H.M. van Schaik, “Een nieuwe heer en een andere leer,” in *‘Een paradijs vol weelde’: Geschiedenis van de stad Utrecht*, red. R.E. de Bruin et al. (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2000), 212.

² E. Higginbottom, “Alternatim,” in *Grove Music Online, Oxford Music Online* (Oxford: Oxford University Press, 2001), geraadpleegd 14 maart 2020, <https://www.oxfordmusiconline.com/>.

³ F.L. Rutgers, red., *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*. (s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1889), 253, 409.

⁴ Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 20, 142, 247, 252, 407, 501.

⁵ M.A. Vente, “Sweelincks Orgelreizen,” *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 22, nr. 2 (1971), 135; M.A. Vente, “Muziek te Utrecht voor en na 1579,” *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 30, nr. 2 (1980), 117; Peter van Dijk en Ronald Doornekamp, *Orgels in de stad Utrecht: zes eeuwen geschiedenis en een inventarisatie*, (Utrecht: Stichting Organisatie Oude Muziek, 1992), 15-16 en anderen.

⁶ Vente, “Muziek te Utrecht,” 117.

de gemeentezang ook met orgelbegeleiding nogal te wensen overliet.⁷ Het alternerend zingen met orgel in Utrecht was volgens hem uniek in protestants Nederland.⁸ Rogér van Dijk noemde het ‘de nog altijd gangbare alternatimpraktijk’ in Utrecht die verstoord werd in 1606.⁹

Een ‘alternatimpraktijk’ (een rooms-katholieke gewoonte) vond plaats in 1606 in een protestantse kerkdienst in een stad die al vanaf 1580 protestants was en rooms-katholieke uitingen verbood. Deze tegenstrijdigheid gaf aanleiding om te onderzoeken welke aspecten zouden kunnen bijdragen aan een verklaring voor de aanwezigheid van alternatim-orgelspel in de protestantse liturgie in de Domkerk en Buurkerk in Utrecht aan het begin van de zeventiende eeuw.

Om vast te kunnen stellen of de term *alternatim* inderdaad van toepassing is op het spelen ‘per intervalla’ in de gereformeerde kerkdienst in Utrecht, wordt in het eerste hoofdstuk de definitie van *alternatim* van Edward Higginbottom vergeleken met de praktijk in Utrecht, zoals die uit de kerkenraadsacta van 1606 en 1608 naar voren komt. Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk stilgestaan bij de gereformeerde synodebesluiten die er waren genomen met betrekking tot muziek en orgelgebruik in de liturgie en in hoeverre die besluiten in Utrecht werden toegepast. In het derde hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag of de achtergrond van de betrokken predikanten en hun al dan niet geïnformeerd zijn over de synodebesluiten van invloed is geweest op het tot stand komen of toelaten van dit ‘per intervalla’. Als laatste worden de betrokken kerkgebouwen besproken, de aanwijzingen voor de organisten die daarin werkzaam waren en hun achtergrond. Afsluitend worden de belangrijkste aspecten en de mogelijkheden voor verder onderzoek benoemd.

⁷ J.R. Luth, *Daer werd om 't seerste uytgekreten...: Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme ca. 1550 - ca. 1850*, (Kampen: Van den Berg, 1986), 404; J.R. Luth, “The Music of the Dutch Reformed Church in Sweelinck’s Time,” in *Sweelinck Studies. Proceedings of the International Sweelinck Symposium Utrecht 1999*, red. Pieter Dirksen (Utrecht: STIMU, 2002), 33.

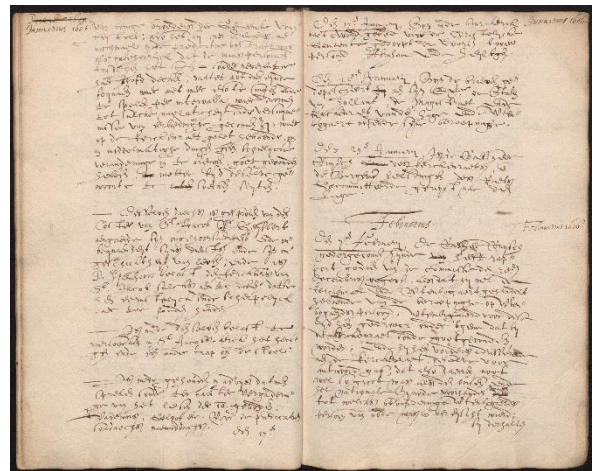
⁸ Luth, *Daer werd om 't seerste uytgekreten*, 110.

⁹ R. van Dijk, “Het Peter Gerritsz-orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht,” in *Het oude orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht. Kroongetuige van de Nederlandse muziekgeschiedenis*, red. Henk Verhoef, Nederlandse orgelmonografieën 10 (Zutphen: Walburg Pers, 2009), 30.

1. Alternatim in de Buurkerk in Utrecht in 1606 en 1608?

Higginbottom definieert alternatim als ‘A term commonly used to describe the manner in which alternate sections of certain liturgical items were performed by distinct and normally dissimilar forces.’¹⁰ Alternatim is een uitvoeringspraktijk van liturgische onderdelen, waarbij een onderdeel wordt verdeeld en door verschillende uitvoerenden die elkaar afwisselen uitgevoerd. Het gaat dan niet om een antifonale uitvoering, met een gelijke sterkte en klank van beide groepen, maar om afwisseling van verschillende sterkte en klank, dus responsoriaal, bijvoorbeeld solist en koor of eenstemmig en polyfoon. Ook de afwisseling tussen orgel en koor bij de uitvoering van liturgische onderdelen wordt alternatim genoemd.¹¹ Bijzonder aan deze afwisseling met orgel is, dat de liturgische tekst niet wordt uitgesproken, maar dat het orgelspel het zingen van de liturgische tekst vervangt. Deze specifieke uitvoeringspraktijk met gebruik van het orgel kwam in de rooms-katholieke liturgie voor vanaf begin vijftiende eeuw tot eind negentiende eeuw.¹² Er konden verschillende liturgiedelen alternatim worden uitgevoerd, zowel liturgiedelen met strofisch opgebouwde teksten (bijvoorbeeld Te Deum, Benedictus, Magnificat) als met niet-strofische teksten (bijvoorbeeld Gloria, Psalm met antifoon).¹³ Het doel van deze uitvoeringspraktijk was verfraaiing van de liturgie en het ontlasten van de zangers.¹⁴ In dit onderzoek werd alleen een mogelijke orgel-alternatim-praktijk in Utrecht onderzocht.

Uit de acta¹⁵ van de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Utrecht, zoals op afbeelding 1, kan worden opgemaakt hoe de uitvoeringspraktijk in de kerken van Utrecht was. Een afbeelding met transcriptie staat in bijlage I (1606) en bijlage II (1608).¹⁶ In 1606 en 1608

Afbeelding 9

“Acta” januari en februari 1606, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht.

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 746, Inv.nr.2, “Acta” 1604-1618, f. [63] en [64].

¹⁰ Higginbottom, “Alternatim.”

¹¹ Edward Higginbottom, “Organ Mass,” *Grove Music Online* (Oxford: Oxford University Press, 2001), geraadpleegd 18 maart 2020, <https://www.oxfordmusiconline.com/>.

¹² Ibid.

¹³ Edward Higginbottom, “Organ Music and the Liturgy,” in *The Cambridge Companion to the Organ*, red. Nicholas Thistlethwaite en Geoffrey Webber (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 131-32.

¹⁴ Ibid., 133.

¹⁵ ‘Acta’: besluiten- en notulenboek.

¹⁶ Bijlage I en II op pagina 24-26. Het Utrechts Archief (HUA), toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” van de Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht: januari 1606 en april-mei 1608; HUA toegangsnummer 1128,

werd er in de acta melding gemaakt van een verstoring van het zingen en spelen ‘per intervalla’ in de Buurkerk, zoals tot dan toe blijkbaar gewoonte was. Er waren in 1606 namelijk manspersonen die onder het zingen hun hoofd bedekten. Aangezien dit als zeer oneerbiedig werd gezien, was er aanleiding om te besluiten de praktijk van ‘per intervalla’ mettertijd te laten slijten. Dit is de vroegste aantekening van de gereformeerde protestantse kerkenraad te Utrecht met betrekking tot het gebruik van het orgel in de kerkdienst.¹⁷ In 1608 was de ‘per intervalla’-praktijk nog steeds in gebruik. Maar toen werd er een verstoring veroorzaakt door gemeenteleden die doorzongen onder het orgelspel, waardoor het ‘per intervalla’-spelen niet goed uitgevoerd kon worden. Om dit probleem op te lossen vroeg de kerkenraad een gewaardeerd oud-collega, hofpredikant en Utrechenaar Johannes Wtenbogaert,¹⁸ om advies.

Uit deze kerkenraadsnotulen van 1606 en 1608 kan over de uitvoeringspraktijk van het orgel tijdens de gereformeerde liturgie in Utrecht het volgende afgeleid worden. Ten eerste wordt duidelijk dat het bij het genoemde ‘per intervalla’ ging om een afwisseling tussen orgelspel en zingen door de gemeente.¹⁹ Ten tweede werd het orgel niet als begeleiding van de gemeentezang gebruikt, maar had het in de liturgie in Utrecht een zelfstandige functie. Want uit de acta blijkt dat zingen tijdens het orgelspelen niet gewenst was en een beschamende situatie teweegbracht toen het in 1608 toch gebeurde.²⁰ Ten derde werd alleen het zingen van psalmverzen afgewisseld met orgelspel. Er was geen sprake van andere liturgie-onderdelen die gezongen of gespeeld werden.²¹ Dit is een duidelijke aanwijzing dat het een gereformeerde protestantse kerkdienst was. Ten vierde was het orgelspel zodanig dat er psalmverzen tegelijk mee konden worden gezongen, hoewel het als een beschamende situatie werd gezien toen dat gebeurde.²² Ten vijfde was het geen uitzondering, zoals op een feestdag, maar een wekelijkse gewoonte van de gereformeerde kerk in Utrecht.²³ Daarbij waren meerdere kerkgebouwen betrokken. Behalve de Buurkerk in 1606 en 1608, werden op 28 april 1608 de St. Jacobskerk en ‘andre kercken,’ en 14 mei 1608 St. Jacobskerk en de Domkerk in de kerkenraadsacta genoemd.²⁴ Tenslotte lijkt het spelen ‘per intervalla’ gebruikt

Inv.nr. 2.31, 3229, transcripties van “Acta” van de kerkenraad: januari 1606 en april-mei 1608. Geraadpleegd 24 april 2020, <https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven>.

¹⁷ Vanaf 1590.

¹⁸ Het was niet de organist Peter Uytenbogaert die men om advies vroeg, maar zijn broer, de predikant. Wat Rogér van Dijk meldt klopt niet. Van Dijk, “Het Peter Gerritsz-orgel van de Nicolaikerk te Utrecht,” 30.

¹⁹ Bijlage I, “Acta” 15 januari 1606, r7, 8; Bijlage II, “Acta” 27 april 1608, r24-26.

²⁰ Bijlage II, “Acta” 27 april 1608, r22.

²¹ Bijlage II, “Acta” 27 april 1608, r26, 28 april 1608, r12.

²² Bijlage II, “Acta” 27 april 1608, r24.

²³ Bijlage II, “Acta” 28 april 1608, r8.

²⁴ Bijlage II, “Acta” 27 april 1608, r22, 28 april 1608, r10, 14 mei, r35.

te zijn om de zingende gemeente te ontlasten. Want vanaf Pinksteren 1608 werd alleen nog op feestdagen orgelspel ingezet ‘om beyde de gemeente ende den leser niet al te seer te vermoeden.’²⁵ Geen ‘per intervalla’ meer, maar het zingen van hele pausen (groepjes psalmverzen uit de gereformeerde psalmberijming),²⁶ voorlezen uit de Bijbel en orgelspel wisselen elkaar dan af, om de 2 uur (op feestdagen) voor de predicatie te vullen. Dat de ‘hele pausen’ vóór 1608 echt *alternatim* werden uitgevoerd kan alleen vermoed worden.

Wanneer deze aanwijzingen uit de acta vergeleken worden met de definitie van *alternatim* zoals hierboven omschreven, dan kan er gezegd worden dat het inderdaad om een *alternatim* uitvoeringspraktijk kan zijn gegaan. Het orgel speelde in de liturgie in afwisseling met gezongen psalmverzen. Het orgelspel was geen tussenspel of intonatie, maar was ook niet bedoeld als begeleiding van de gemeentezang. Het orgelspel was bedoeld om de zangers, het kerkvolk, te ontlasten. Daar het een gereformeerde protestantse liturgie betrof, werd deze *alternatim*-praktijk alleen toegepast op de gereformeerde psalmberijming, waarbij niet zeker is of er telkens psalmverzen van de ‘pause’ ongezongen bleven omdat het orgel ze speelde.

²⁵ Bijlage II, “Acta” 12 mei 1608, r25. ‘om beyde de gemeente ende den leser niet al te seer te vermoeden’: om zowel de kerkgangers als de voorlezer niet te zeer te vermoeien. [eigen vertaling]. Bij deze en volgende vertalingen is gebruik gemaakt van woordenboek: *Historische woordenboeken online - Geïntegreerde Taalbank* (GTB), bestaande uit: *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (VMNW), *Oudnederlands Woordenboek* (ONW), *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW), *Woordenboek der Friese taal* (WFT) (Leiden: Instituut voor de Nederlandse Taal, 2007-2018), geraadpleegd juni 2020, <http://gtb.inl.nl/search/>.

²⁶ Luth, “The Music of the Dutch Reformed Church,” 33.

2. Besluiten van de gereformeerde protestantse synoden tot 1600 over muziek en orgel

Omdat reformatorische ideeën vanaf het begin van de zestiende eeuw met harde hand werden bestreden gingen de hervormingsgezinden uit de Rooms Katholieke Kerk zich allengs meer buiten die kerk organiseren. Er waren veel verschillende stromingen. De bekendste in Nederland waren Lutheranen, de Wederdopers, en de in Nederland heel invloedrijk geworden calvinistisch gereformeerde protestanten, die ook in Utrecht een belangrijke rol zouden spelen. Door de calvinistisch gereformeerde protestanten werden er vanuit wijkplaatsen in het buitenland regels opgesteld voor als de calvinistisch gereformeerde kerk in Nederland voet aan de grond zou krijgen, en het uitoefenen van het gereformeerde geloof door de overheid zou worden toegestaan. Bij die regels waren ook aanwijzingen voor de liturgie van de (kerk)diensten en de plaats van muziek in de liturgie. Voordat er in 1618 een definitieve nationale kerkorde voor de Nederduits Gereformeerde Kerk was vastgesteld, waren er een aantal synodes gehouden die als voorlopers daarop kunnen worden gezien. De afspraken met betrekking tot muziek en orgelgebruik worden hierna chronologisch genoemd, waarna de situatie in Utrecht ermee wordt vergeleken.

In 1568 werden in Wesel (Duitsland) de eerste regels opgesteld. Bijvoorbeeld dat men ‘bij het kerkelijk gezang (...) in alle Nederlandsche Kerken de Psalmen, door Petrus Datheen overgezet, in gebruik [zal] houden,’²⁷ dat er tijdens het Avondmaal uit de Bijbel gelezen kon worden of psalmen gezongen, ter keuze aan de kerken,²⁸ en dat er voorafgaand aan de predicaatie²⁹ eerst uit de Bijbel voorgelezen kon worden en dan psalmen gezongen.³⁰ Van deze regels werd in de acta van de synode³¹ te Emden (Duitsland) in 1571 alleen het gedeelte over het Avondmaal genoemd. Vervolgens was er in 1574 een eerste synode op Nederlands grondgebied te Dordrecht, waar in antwoord op een voorstel om andere geestelijke liederen of een andere psalmberijming te mogen gebruiken, het gebruik van de psalmberijming van Datheen uit 1566 werd voorgeschreven. Een praktische opmerking werd gemaakt dat men ‘toe sie van lesen ende singhen op te houden teghen d’wre.’³² Na afloop van deze synode

²⁷ M. van Grieken, *Beginselen van kerkrecht zoals we die vinden uiteengezet in de Oudste Kerkordeningen der Nederlandsche Gereformeerde of Hervormde Kerken*, dl.1, eerste stuk: De Wezelsche Artikelen van 1568. (Maassluis, Adm. De Waarheidsvriend, 1934), 50; Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 19.

²⁸ Van Grieken, *Beginselen van kerkrecht*, 41; Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 12.

²⁹ ‘predicaatie’: preek of kerkdienst.

³⁰ Van Grieken, *Beginselen van kerkrecht*, 50; Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 19.

³¹ ‘Synode’: landelijke of provinciale kerkvergadering, vergelijkbaar met concilie.

³² Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 169. ‘toe sie van lesen ende singhen op te houden teghen d’wre’: er op toezien dat het lezen en zingen niet langer dan een uur duurt. [eigen vertaling].

werd er besloten dat het spelen van het orgel in de kerken ‘onbetamelick’ is.³³ Ook in de nationale synode die in 1578 in Dordrecht werd gehouden, werden de besluiten over Datheens psalmberijming en over het Avondmaal herhaald. Het gebruik van orgels in de kerk werd vooral vóór de predicatie niet goed gevonden. De orgels zelf werden vooreerst geduld, maar de predikanten moesten er wel voor zorgen dat ze ‘metten eersten ende op het aldervoeghelickste wegh ghenomen’ werden.³⁴ Maar in veel plaatsen, waaronder Utrecht, werden de orgels niet verwijderd.

De volgende nationale synode werd in 1581 in Middelburg gehouden. Voor de orgels was men inmiddels minder streng, want die moesten ‘metten aldereersten afgestelt worden,’³⁵ dus buiten gebruik gesteld worden. Ook voor de kerken in Overijssel was de synode meedenkend. Er mochten gezangbundels gedrukt worden met daarin zowel een aantal eenvoudige psalmen als ‘eenighe oostersche vutgelesen gesangen’ met als doel de ‘boeren’³⁶ daar te laten wennen aan de psalmen. Dat was de psalmberijming van Datheen op de melodieën van het Geneefs psalter. In 1586 werd in Den Haag de voorlopig laatste nationale synode gehouden, waarin er onder allerlei voorwaarden ruimte leek te zijn voor een verbeterde psalmberijming door Marnix van Sint Aldegonde. Pas in 1618-1619 werd er weer een nationale synode gehouden. Toen werd in Dordrecht het besluit herhaald om in de kerken de 150 psalmen te zingen, met nog een handvol gezangen.³⁷ Over de andere gezangen was men duidelijk: die ‘salmen uyt de Kercken weren ende daerder eenige albereets inghevoert zijn salmen de selve met de ghevoeghelickste middelen afstellen.’³⁸ Het orgel werd niet meer genoemd.

Deze synodebesluiten waren duidelijk, maar toch was er ook ruimte voor plaatselijke verschillen. Dat werd in Wesel (1568) als volgt benoemd:

...dat men vooreerst alle in natuur middelmatige dingen, die geen grond hebben in de leer en het voorbeeld der Apostelen noch in eenig opzicht noodzakelijk of onvermijdelijk zijn, niet gaat

³³ Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 174. ‘onbetamelick’: ongepast, onbehoorlijk. [eigen vertaling]

³⁴ Ibid., 253. ‘metten eersten ende op het aldervoeghelickste wegh ghenomen’: zo snel mogelijk op passende wijze verwijderd worden. [eigen vertaling].

³⁵ Ibid., 409. ‘metten aldereersten afgestelt worden’: bij de eerstvolgende mogelijkheid afgeschaft worden. [eigen vertaling].

³⁶ Ibid., 372. ‘eenighe oostersche vutgelesen gesangen’: enkele uitgekozen Duitse gezangen. [eigen vertaling]. Hier worden waarschijnlijk Lutherse gezangen bedoeld. Luth, *Daer werd om 't seerste uytgekreten*, 61.

³⁷ Luth, *Daer werd om 't seerste uytgekreten*, 139. ‘Inde Kercken zullen alleen die 150 Psal. Davids, de thien Geboden, het Vader onse, de 12 Arciculen des Geloofs, de Lofsanghen Mariae, Zachariae, Simeonis ghesongen worden.’

³⁸ ‘salmen uyt de Kercken weren ende daerder eenige albereets inghevoert zijn salmen de selve met de ghevoeghelickste middelen afstellen.’: zal men uit de kerken weren en waar er al ingevoerd waren zal men ze met passende maatregelen weer afschaffen. [eigen vertaling].

voorschrijven of opleggen, maar aan de vrijheid der Kerken zal overlaten, zoowel om tyrannie over de consciëntien te vermijden als om alle aanleiding tot twist af te snijden. Het zal aan ieder vrijstaan in deze te volgen wat de omstandigheid en de ervaring hem heeft geleerd dat het beste is voor de Gemeente.³⁹

In Utrecht werden in 1606 en 1608, zoals eerder bleek uit de kerkenraadsacta, de psalmen gezongen. Dus daarin voldeed de Utrechtse gereformeerde kerk aan de gereformeerde regels. Maar ook speelde er in Utrecht na zesentwintig jaar gereformeerde kerkdiensten nog steeds een orgel in de kerkdienst, hoewel dat volgens de synodebesluiten van 1578 en 1581 moest worden afgeschaft. De Utrechtse kerkenraad benoemde in de acta het ‘per intervalla’-orgelspel als behorend tot ‘middelmatighe dingen’ waarin geen ‘schielijcke veranderinge’ aangebracht moesten worden.⁴⁰ De gebruikte terminologie in de acta lijkt op die van de synodebesluiten. Echter, de uitvoering van die besluiten met betrekking tot orgelspel liep in Utrecht wat vertraging op. Werd deze vertraging veroorzaakt door de predikanten die in Utrecht werkten?

³⁹ Van Grieken, *Beginselen van kerkrecht*, 40-41 (nederlandse vertaling); Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 11, 12 (Latijn).

⁴⁰ Bijlage I, “Acta” 15 januari, r12. ‘middelmatighe dingen’: niet goed of fout, maar ergens daartussenin en dus gering van waarde. ‘schielijcke veranderinge’: (te) snelle veranderingen. [eigen vertalingen].

3. Gereformeerde predikanten te Utrecht tussen 1578 en 1608 schafften het orgelspel niet af.

Wanneer het ‘per intervalla’ orgelspelen in 1606 een Utrechtse gewoonte was, zouden ook eerdere predikanten kunnen hebben opgemerkt dat orgelspel niet in een gereformeerde kerkdienst hoorde, en het afgeschaft kunnen hebben. Maar dat was niet gebeurd. Wisten al die predikanten in Utrecht niet welke regels er waren afgesproken op de gereformeerde synodes?

Om hier een antwoord op te geven moeten we terug in de tijd, naar het begin van de gereformeerde kerk in Utrecht. Vanaf 1574 was er in de St. Jacobskerk een tweede pastoor, Huibert Duifhuis, die de misstanden in de Rooms Katholieke Kerk voor zijn geweten niet langer kon negeren. Daarom vroeg hij toestemming om gereformeerd te mogen preken, zonder echter de Rooms Katholieke Kerk te verlaten.⁴¹ Dat werd hem toegestaan in 1578, waarbij hij onder gezag van de magistraat kwam te staan.⁴² Zijn gereformeerde preken hield hij na de rooms-katholieke mis in de St. Jacobskerk.⁴³ Huibert Duifhuis had veel aanhangers, vooral uit de hogere kringen.⁴⁴ Hij legde kerkgangers geen verplichtingen op, maar liet ieder naar eigen geweten handelen, ook bij het deelnemen aan sacramenten als doop en avondmaal. Verder vond hij dat de overheid het recht en de plicht had zich met de kerkelijke gang van zaken bezig te houden.⁴⁵ Bij Duifhuis en zijn volgelingen, die Duifhuisianen werden genoemd, waren de gereformeerde synodebesluiten tegen hun principes, omdat ze zich niet wilden vastleggen met het ondertekenen van een geloofsbelijdenis en geen kerkenraad wilden.⁴⁶

Tegenover deze vrijheid en eigen verantwoordelijkheid kwam in Utrecht de gereformeerde protestantse stroming te staan die wèl een kerkelijke organisatie met ambten (ouderling, diaken, predikant), kerkelijk toezicht op leer en leven van gemeenteleden, en eenheid van de kerk door de Geloofsbelijdenis en Heidelbergse Catechismus voorstond, met als voorbeeld de gemeente van Johannes Calvijn in Genève. Deze protestanten werden in

⁴¹ J. Wiarda, *Huibert Duifhuis, prediker van St. Jacob* (Amsterdam: H.A. Frijlink, 1853), 20, 40.

⁴² F. Broeyer, *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618: Maurits' zwaard* (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2018), 19; Wiarda, *Huibert Duifhuis*, 40, 146.

⁴³ Wiarda, *Huibert Duifhuis*, 41; Johannes Wtenbogaert, *De Kerckelicke Historie, vervatende verscheyden ghedenckwaerdige saken; in de Christenheyt voorgevallen Van het Iaer Vierhondert af, tot in het Iaer Sesthienhondert ende Negenthien. Voornamentlijck in dese Geunieerde Provintien*, ([geen plaats en uitgever]: 1647), 3: 32.

⁴⁴ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 22; Wiarda, *Huibert Duifhuis*, 119; Wtenbogaert, *De Kerckelicke Historie*, 3: 48.

⁴⁵ Wiarda, *Huibert Duifhuis*, 20.

⁴⁶ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 22

Utrecht consistorialen genoemd.⁴⁷ Zij kregen in 1578 de Minderbroederskerk ter beschikking.⁴⁸ Daar heeft bijvoorbeeld Petrus Datheen vier maanden gepreekt.⁴⁹ De vanaf 1578 door de stad aangestelde en betaalde predikanten waren niet onbekend met de synodale besluiten. Ds. Wernerus Helmichius was zelfs door de synode van Dordrecht (1578) naar Utrecht gestuurd.⁵⁰ In 1580, het jaar dat de rooms-katholieke uitingen in de stad verboden werden,⁵¹ kwam ds. Herman Moded op de derde predikantsplaats.⁵² Hij heeft de eerste opgestelde gereformeerde kerkregels uit Wesel (1568) ondertekend, direct onder eerste ondertekenaar Petrus Datheen. Moded was ook aanwezig op de nationale synodes in Emden 1571, Middelburg 1581 en Den Haag 1586.⁵³ Hieruit kunnen we concluderen dat er bij de consistorialen in Utrecht vanaf het begin in 1578 kennis aanwezig was van deze gereformeerde synodebesluiten (1578 en 1581) met betrekking tot orgelgebruik in de kerkdiensten. Het lijkt erop dat wel of geen orgelgebruik in de kerkdienst niet de eerste zorg van de jonge gereformeerde kerk in Utrecht was.

De tegenstellingen tussen de twee kerkelijke gereformeerde stromingen zorgden voor onrust in de stad. Pogingen meer eenheid te bewerken strandden keer op keer.⁵⁴ Onder druk van de landvoogd en de stadhouder, en met instemming van het stedelijk bestuur,⁵⁵ dat in dat jaar meer consistoriaalgezinden telde, werden in 1586 de beide gemeentes samengevoegd en kwam er één kerkenraad.⁵⁶ Toch bleven de spanningen bestaan,⁵⁷ en werden er, uit onvrede met de gang van zaken in Utrecht, kerkdiensten buiten de stad bezocht door consistorialen.⁵⁸

Maar ook de latere predikanten hebben het orgelspel niet afgeschaft. In 1590 kwamen er drie nieuwe predikanten, nadat in 1589 alle predikanten waren afgezet door het stadsbestuur, dat nu meer personen van Duifhuisiaans gedachtegoed telde.⁵⁹ De nieuwe

⁴⁷ Wtenbogaert, *De Kerckelicke Historie*, 3: 49. ‘Consitoriaal’ verwees volgens Wtenbogaert naar ‘de vergaderingen van de Paapse Geestelijken,’ (van de paus en kardinalen) en naar de strenge disciplineren van het leven van de gereformeerden. Men had een afkeer van die naam.

⁴⁸ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 19, 21.

⁴⁹ Wiarda, *Huibert Duifhuis*, 41.

⁵⁰ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 26; Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 169; P.C. Molhuysen en P.J. Blok red., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. [NNBW] Digitale versie. (Leiden: A.W. Sijthoff, 1911-1936) 3: 564, geraadpleegd 19 mei 2020, <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbw/>.

⁵¹ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 21.

⁵² Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 22.

⁵³ Molhuysen, “Herman Moded,” *NNBW* 3: 862-74; Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 36, 118, 359, 538.

⁵⁴ Wtenbogaert, *De Kerckelicke Historie*, 3: 48 e.v.

⁵⁵ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 23; J.P. van Dooren, “Kerkelijke toestanden in de provincie Utrecht omstreeks 1600,” *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, dl. 49, No. 2 (Leiden: Brill, 1969): 188.

⁵⁶ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 23.

⁵⁷ J. Reitsma en S.D. van Veen red., *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (Groningen: J.B. Wolters, 1897), 6: IX-X.

⁵⁸ Van Schaik, “Een nieuwe heer en een andere leer,” 237.

⁵⁹ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 23.

predikanten moesten beurtelings dienstdoen in de kerken, zoals vastgelegd was in de Artikelen, een soort Utrechtse kerkorde die vastgesteld was op het stadhuis en door de predikanten ondertekend moest worden.⁶⁰ Onder hen was ds. Henricus Caesarius. Hij was in 1578 aanwezig op de nationale synode te Dordrecht.⁶¹ Een andere nieuwe predikant, ds. Johannes Gerobulus, was aanwezig geweest op de synodes van Dordrecht en Middelburg (1574, 1578 en 1581).⁶² Johannes Gerobulus en Henricus Caesarius waren in 1606 met nog drie anderen predikant in Utrecht toen het ‘per intervalla’ orgelspel in de kerk in Utrecht in de kerkenraadsacta werd genoemd. In de tijd dat het orgelspel in de kerkdienst werd afgeschaft was Henricus Caesarius nog predikant in Utrecht, maar ds. Gerobulus was in 1606 al overleden.⁶³ Ook voor deze latere predikanten was het (laten) uitvoeren van het synodebesluit over orgelspel in de kerkdienst kennelijk niet noodzakelijk.

Over het kerkelijk leven in Utrecht werd door ds. Gerobulus in 1603 verslag gedaan in een als verweerschrift gekenschetst traktaat (zie afbeelding 2).⁶⁴ Hij beschreef daarin hoe gereformeerd het er volgens hem in de gereformeerde kerk in Utrecht aan toe ging, als antwoord op de klachten van de kerkelijke visitatiecommissie die in 1602 geoordeeld had dat er in Utrecht nog veel rooms-katholieke gewoonten waren.⁶⁵ Over het orgelspel in de kerk zei Gerobulus, dat het voor en na de kerkdienst werd gedaan, en ‘op sommige plaetsen onder ’t singen der Psalmen, edoch alsoo dat in de Psalmen hier door niet overgheslaghen en wert.’⁶⁶ Gerobulus schreef in

Afbeelding 10
Joannes Gerobulus, *Waerachtich verhael*, 1603.
Titelblad.

⁶⁰ H.J. Royaards, *Geschiedenis der hervorming in de stad Utrecht*, (Leiden: S. en J. Luchtman, 1847), 301, 306; Joannes Gerobulus, *Waerachtich verhael van den staet der Gereformeerde kercke, die den Sone Godts binnen Utrecht door 't Euangelium vergadert wert, midsgaders van alle andere minder dingen, tot hulpe en onderhoudinge van den selven staet aldaer gebruyckelyck ende in train synde*. (Utrecht: Jan Willemsz van Rhenen, 1603), f. [F7]r.

⁶¹ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 26; Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 316.

⁶² Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 26; Rutgers, *Acta Nederlandsche Synoden*, 132, 315, 357.

⁶³ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 26.

⁶⁴ Joannes Gerobulus, *Waerachtich verhael* (1603). ‘Apologie’: Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 46; J.A. Cramer, “Protestants kerkelijk leven in Oud-Utrecht.” *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, dl. 30, (Leiden: Brill, 1938), 69.

⁶⁵ Broeyer, *Het verleden van Utrecht*, 43.

⁶⁶ Gerobulus, *Waerachtich Verhael*, f. [D4]v, D5r. ‘op sommige plaetsen onder ’t singen der Psalmen, edoch alsoo dat in de Psalmen hier door niet overgheslaghen en wert’: op sommige plaetsen onder het zingen van de psalmen, maar zodanig dat er in de Psalmen hierdoor niets overgeslagen werd. [eigen vertaling]. Zie ook bijlage III.

1603 over een praktijk van orgelspelen onder het zingen van de psalmen waarvan het aannemelijk is dat die in 1606 en 1608 in de kerkenraadsacta met ‘per intervalla’ werd aangeduid. Hij schreef dat de predikanten niets aan deze praktijk hadden veranderd omdat die al bestond voordat zij kwamen (in 1590), en omdat het als ‘verdraghelijk ende middelmatich’⁶⁷ werd gezien. Bijzondere aandacht gaf Gerobulus aan het feit dat er ‘in de Psalmen’ niet werd overgeslagen ondanks het orgelspel. Bij een alternatim uitvoering zouden de door het orgel gespeelde psalmverzen niet gezongen worden (dus overgeslagen). Het ‘per intervalla’ in Utrecht was dus geen gewoon orgel-alternatim, en was volgens Gerobulus alleen ‘op sommige plaetsen’ in Utrecht gebruikelijk. Welke kerken daarmee bedoeld werden en welke organisten het ‘per intervalla’ daar uitvoerden is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

⁶⁷ ‘verdraghelijk ende middelmatich’: te verdragen en gering van impact. [eigen vertaling]

4. Utrechtse Kerken en hun organisten in 1606-1608

Vanaf 1580 waren alle rooms-katholieke vieringen in de Utrechtse kerken verboden.⁶⁸ Verschillende kerken en kloosters kregen een nieuwe bestemming⁶⁹ of werden gesloopt.⁷⁰ De kerken die door de magistraat in 1578 beschikbaar waren gesteld aan de gereformeerde protestanten waren de St. Jacobskerk en de Minderbroederskerk (gesloopt in 1581).⁷¹ Daaraan werden in 1579 de Buurkerk en de St. Nicolaaskerk toegevoegd, terwijl de rooms-katholieke diensten dat laatste jaar alleen nog in de St. Geertruidekerk /Geertekerkerk en de Predikherenkerk (gesloopt na 1580) mochten worden gehouden.⁷² De vijf kapittelkerken bleven onder beheer van hun kapittel, dat vooral bestond uit rooms-katholieke religieuzen met een nauwe band met de hogere kringen.⁷³

In de kerkenraadsacta uit 1606 en 1608 werden drie kerken met name genoemd: Buurkerk, St. Jacobskerk en Domkerk.⁷⁴ Volgens Gerobulus waren in 1603 acht van de dertien wekelijkse gereformeerde bijeenkomsten in Utrecht in deze drie kerken. Daarnaast waren er nog drie andere kerken in gebruik: de St. Nicolaaskerk met slechts één, de St. Geertruidekerk met twee en de St. Janskerk met twee (Waalse) bijeenkomsten.⁷⁵ Totaal waren dat alle vier ex-parochiekerken en twee kapittelkerken.⁷⁶ De parochiekerken, vooral de Buurkerk en de St. Jacobskerk, waren op gebruik door burgers ingericht,⁷⁷ want daar hadden de meeste gilden en broederschappen een eigen kapel of altaar met hun eigen vieringen. Deze religieuze uitingen werden na de Reformatie verwijderd of afgeschaft, maar de maatschappelijke functie van deze organisaties bleef bestaan.⁷⁸

Alle parochiekerken, maar ook de Domkerk en de andere kapittelkerken in Utrecht, hadden minimaal één orgel, met organisten in vaste dienst. De aanstellingen liepen

⁶⁸ Johan van de Water [red.], *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der ... Staten 's lands van Utrecht : mitsgaders van de ... Borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten. Verrykt met allerhande edicten van Keyzer Karel en Philips den tweeden, handvesten ... Alle ... by eengebragt, en met de nodige reg. voorzien* (Utrecht: Jacob van Poolsum, 1729-1733), 2: 466, geraadpleegd 4 mei 2020, <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/204938>.

⁶⁹ Ronald Stenvert et al., *Monumenten in Nederland: Utrecht*. (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1996), 209; Van Schaik, "Een nieuwe heer en een andere leer," 225-26.

⁷⁰ Gerobulus, *Waerachtich verhael*, f. G5r.

⁷¹ Van de Water, *Groot placaatboek*, 1: 5; Van Schaik, "Een nieuwe heer en een andere leer," 230.

⁷² Van de Water, *Groot placaatboek*, 1: 9-10; Van Schaik, "Een nieuwe heer en een andere leer," 225; Cramer, *Protestants kerkelijk leven*, 90.

⁷³ Arie de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw – Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal* (Utrecht: Stichting Voorbereiding Herbouw Schip Domkerk Utrecht, 2011), 213.

⁷⁴ Bijlage II, "Acta" 27 april 1608, r22; Bijlage II, "Acta" 28 april 1608, r10; Bijlage II, "Acta" 14 mei, r35.

⁷⁵ Gerobulus, *Waerachtich verhael*, f. F5r.

⁷⁶ Twee kapittelkerken: St. Janskerk en Domkerk.

⁷⁷ De Groot, *De Dom van Utrecht*, 213.

⁷⁸ Van Schaik, "Een nieuwe heer en een andere leer," 230.

stilzwijgend door, van de rooms-katholieke naar de gereformeerde tijd. Wel kwamen er soms andere instructies voor de organisten, die hierna chronologisch, tot 1609, genoemd worden.

In oktober 1580 was er in de Dom geen werk voor Peter Claesz Wyborch (organist in dienst van de stad, eerder St. Pieterskerk (1554-55), St. Geertruidekerk (1563-64) en Buurkerk (1577)) maar hij werd nog wel betaald voor het onderhoud aan de orgels. Vanaf december 1580 moest hij elke zondag om tien uur een uur lang orgelspelen, en twee keer per week een uur voor de middag.⁷⁹ Dit zal concertant orgelspel zijn geweest. Vanaf 1581 werden er ook gereformeerde kerkdiensten in de Domkerk gehouden. (In 1603 begonnen die op zondag om negen uur.) Daarnaast had Peter Wyborch een functie als organist in de Oudmunsterkerk en was hij stadstromper.⁸⁰ Stadstrompers, stadsspeellieden, maakten opluisterings- en vermaaksmuziek in dienst van de stad.⁸¹

In 1586 moest Hendrick Cornelisz Hollander in de Mariakerk voor en na de predicatie spelen.⁸² Zijn voorganger, Gijsbert Michielsz van Groenenburg, een priester-organist, was in 1584 gestopt.⁸³ Hollander was ook organist in de St. Jacobskerk, net als zijn vader vroeger, en beiaardier op het stadhuis, beide tot 1609.⁸⁴

Jacob van Schendel moest in 1596 in de Buurkerk voor en na de predicatie spelen. Van hem werd ook verwacht dat hij in de winter elke avond en in de zomer drie keer per week telkens één uur concertant op het orgel zou spelen. Dat moest op het grote en kleine orgel.⁸⁵ Jacob van Schendel was herbergier van “In den Engelensanck,” stadsraad van de stad Utrecht van 1596 tot 1617, en in 1601-1603 en 1615-1616 zelfs tweede cameraar van de stad, een soort administrateur.⁸⁶ In de Buurkerk was hij organist van 1578 tot 1620.⁸⁷

In 1599 moest Willem Claesz. van Duinkerken (tevens stadstromper, net als zijn vader) van de magistraat op zondag in de Janskerk na de predicatie op het orgel spelen. Hij was daar van 1571 tot 1624 organist.⁸⁸ Hij kreeg voor het op zondag spelen van het kapittel niet meer inkomsten, maar wel werd hij vrijgesteld van zijn verplichtingen als organist op dinsdag.⁸⁹

⁷⁹ Vlam, *Bouwstenen* I, 264.

⁸⁰ Vlam, *Bouwstenen* II, 316; Vlam, *Bouwstenen* I, 227.

⁸¹ Jan Nuchelmans, “Stadsmuzikanten in Antwerpen en elders in de Nederlanden,” in *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, L.P. Grijp red., (Amsterdam: Amsterdam University Press-Salome, 2002), 205.

⁸² Vlam, *Bouwstenen* I, 233.

⁸³ *Ibid*, 306.

⁸⁴ Vlam, *Bouwstenen* II, 290; Vlam, *Bouwstenen* I, 302.

⁸⁵ Vlam, *Bouwstenen* II, 301.

⁸⁶ Vlam, *Bouwstenen* I, 302; Van de Water, *Groot plaacaatboek*, 1: 178-82.

⁸⁷ Vlam, *Bouwstenen* I, 302 (nr. 68).

⁸⁸ Vente, *Bouwstenen* III, 227.

⁸⁹ Vlam, *Bouwstenen* I, 280.

Anthony Petersz Wyborch kreeg op 25 juni 1604 een aanstelling als stadsorganist ter opvolging van zijn overleden vader. Hij moest in de Domkerk drie keer per week 's morgens een uur lang orgelspelen, verder op alle winteravonden, en 's morgens en 's avonds op speciale dagen, vooral rond kerkelijke feestdagen.⁹⁰ Deze afspraak behelsde alleen concertant orgelspel, de zondagse predicatie werd hierbij niet benoemd.⁹¹ Daarnaast volgde hij zijn vader ook op als organist van het kapittel van Oudmunster,⁹² en was hij al vanaf 1578 stadstromper.⁹³ Deze functies vervulde hij tot zijn overlijden in 1621.⁹⁴

Voor het orgelspelen in de St. Nicolaaskerk, waar hij vanaf 1574 in dienst was, kreeg Peter Augustijnsz Uytenbogaert in 1609 instructie om de psalmen en lofzangen die vóór en na de predicatie gezongen waren op het orgel te spelen.⁹⁵ Peters loopbaan was begonnen in 1555 als organist en koraal in de St. Pieterskerk. Zijn vader was daar koraal en succentor, rector scholarum en daarna schoolmeester van de gereformeerde school.⁹⁶ Zijn broer Johannes Wtenbogaert kreeg in 1580 een beurs van de stad om Theologie te gaan studeren en werd in 1585 predikant te Utrecht.⁹⁷ Na de Reformatie kreeg Peter Uytenbogaert in 1582 een derde aanstelling in de Geertkerk en in 1609 een vierde in de Mariakerk.⁹⁸ Hiernaast was hij beiaardier van de St. Nicolaaskerk. Hij mocht in 1605 zijn vijftigjarig dienstjubileum vieren.⁹⁹ Zijn zoon Augustijn, vanaf 1595 ook organist in de Pieterskerk, was toen al overleden.¹⁰⁰ In 1621 overleed hij, en kwamen zijn functies vrij voor een opvolger.

Samenvattend is er te zien bij de organisten en hun instructies dat veel muzikaal talent (en werk) overging van vader op zoon. Er werd niet alleen orgel gespeeld bij kerkdiensten, maar er kwamen ook meer concertante orgelbespelingen. Maar in geen van de instructies werd een verwijzing aangetroffen die op (orgel)alternatim of 'per intervalla' duidt. Er waren onderlinge contacten tussen sommige muzikanten, bijvoorbeeld door hun functie als stadstrompers. In Utrecht bepaalde de magistraat vaak wat er in een kerk moest gebeuren. De organisten in Utrecht hadden vóór de Reformatie één of hooguit twee aanstellingen in kerken.

⁹⁰ Vlam, *Bouwstenen* I, 265.

⁹¹ Aangezien zijn vader op zondag moest spelen kan aangenomen worden dat op zondag spelen ook bij zijn taak hoorde. Vlam, *Bouwstenen* I, 264.

⁹² "Orgels, organisten, klokgieters, carillonneurs, enz." *Bouwsteen*, dl. 2. Tweede Jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis (1872-1874), 170; *Bouwstenen* I, 301 (nr.49).

⁹³ Vlam, *Bouwstenen* I, 228.

⁹⁴ *Ibid.*, 188.

⁹⁵ Vlam, *Bouwstenen* II, 306.

⁹⁶ Vlam, *Bouwstenen* I, 302.

⁹⁷ Vlam, *Bouwstenen* I, 302; Molhuysen, "Johannes Wtenbogaert," in *NNBW*, 2: 1469.

⁹⁸ Vlam, *Bouwstenen* I, 305 (nr. 130).

⁹⁹ Vlam, *Bouwstenen* II, 216.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 222.

Na de Reformatie waren dat er soms meer. Organist was een eerzaam burgerberoep, want een functie als stadsraad of het beroep van dominee in de familie was niet uitgesloten.

In Utrecht speelden in 1606 en 1608 de vijf bovenstaande organisten voor of na de gereformeerde kerkdiensten op het orgel. Hendrick Cornelisz Hollander was al organist in de St. Jacobskerk vanaf 1563, Anthony Wyborch was opvolger van zijn vader in de Domkerk, en Jacob van Schendel was nieuw aangesteld in de Buurkerk in 1578, maar volgde daar de vader van Anthony Wyborch op. Wanneer orgel-alternatim een rooms-katholieke liturgische gewoonte was, zou die door de organisten, bijvoorbeeld van vader op zoon, zijn overgedragen. In de Buurkerk was er zeker sprake van ‘per intervalla’ in 1606, waarvan Jacob van Schendel de uitvoerder was. Ook in de St. Jacobskerk moest deze gewoonte afgesteld worden in 1608,¹⁰¹ waardoor ook Hendrick Cornelisz Hollander als ‘per intervalla’-speler kan worden aangemerkt. Was er in de Domkerk in 1608 dan ook ‘per intervalla’-orgelspel of werd er alleen de nieuwe instructie over het psalmen spelen bekend gemaakt?¹⁰² Anthony Wyborch kan het van zijn vader Peter Claesz hebben overgenomen, net zoals Jacob van Schendel dat bij zijn aanstelling in de Buurkerk kan hebben gedaan. Wat Gerobulus in 1603 ‘sommige plaetsen’ noemde, zijn dan de Buurkerk en de Jacobikerk, en waarschijnlijk de Domkerk. Dat waren meteen zes (of acht) kerkdiensten van de dertien die er volgens Gerobulus in de week plaatsvonden. Dat de ‘per intervalla’-uitvoeringspraktijk een perifeer verschijnsel was, wat Gerobulus leek te suggereren met ‘sommige plaetsen’ in zijn *Waerachtich Verhael*,¹⁰³ is niet waarschijnlijk.

Een laatste vraag moet nog beantwoord worden. Was er in rooms-katholieke kerken in Utrecht voor de Reformatie een alternatimpraktijk? Puur de aanwezigheid van een orgel in een rooms-katholieke kerk is daarvoor geen bewijs. En ook het ‘per intervalla’-orgelspel in een gereformeerde kerk in Utrecht bewijst niet dat die gewoonte van een eerdere rooms-katholieke uitvoeringspraktijk afkomstig was. Daar staat tegenover dat de mogelijkheid van een introductie van orgel-alternatim door gereformeerden in Utrecht ook niet aannemelijk is. Daarom werd er ook gekeken naar de instructies voor organisten in de Buurkerk van vóór de Reformatie uit 1497 en rond 1540, en berichten over orgelspel in de Dom.

In deze instructies voor de organist van de Buurkerk komen sterke aanwijzingen naar voren dat er sprake was van een liturgisch gebruik van het orgel. Organist Jan Breen moest in 1497 op alle feesten en hoogtijdagen op het orgel spelen, en alle avonden tijdens het lof. ’s

¹⁰¹ Bijlage II, “Acta” 28 april 1608, r10.

¹⁰² Bijlage II, “Acta” 14 mei 1608, r35.

¹⁰³ Gerobulus, *Waerachtich verhael*, f. [D4]v.

Morgens moest hij om zeven uur de mis spelen voor de gilden, waarbij het orgel de gezongen mis verving.¹⁰⁴ En rond 1540 moest een organist op bijna dezelfde hoogtijdagen spelen als die in 1497, maar werden er specifieke onderdelen van de liturgie bij genoemd. Bijvoorbeeld regelmatig het Te Deum, met Allerheiligen Kyrie fons bonitatis, met Pinksteren antifoon Si diligitis me, en Dum complerentur, en met Pasen Alleluia ‘super psalmos’.¹⁰⁵ Dit waren rooms-katholieke liturgische onderdelen die antifonaal of responsoriaal werden uitgevoerd. In de Buurkerk was er blijkbaar bij de uitvoering een organist nodig, wat een orgel-alternatimpraktijk doet vermoeden. Orgelspel werd in 1497 dus gebruikt als vervanging van een gezongen mis en in 1540 was het orgel gewenst om alternatim te spelen in de Buurkerk. Ook in de Domkerk werd het orgel gebruikt in de liturgie. Bij de intocht van een nieuwe bisschop werd bijvoorbeeld het Te Deum door zangers en orgel ten gehore gebracht.¹⁰⁶

Op grond van deze aanwijzingen en het feit dat Utrecht ruim voorzien was van kerken, orgels en organisten, kan verondersteld worden dat deze orgel-alternatimpraktijk in de rooms-katholieke liturgie vóór 1580 door verschillende Utrechtse organisten in meerdere kerken werd uitgevoerd. Dit maakt het aannemelijk dat de ‘per intervalla’-praktijk, die genoemd werd in 1606 en 1608, in de Buurkerk en de Dom, en waarschijnlijk ook in de St. Jacobskerk, inderdaad afkomstig was van een orgel-alternatimpraktijk uit de rooms-katholieke liturgie in die kerken in Utrecht.

¹⁰⁴ Vlam, *Bouwstenen* I, 297.

¹⁰⁵ Vlam, *Bouwstenen* I, 294-96; L.L.C.J. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*. dl 2, Bijlage 6 (Utrecht: Levend Verleden Utrecht, 2008), 834-35. Alleluia ‘super psalmos’: Alleluia boven de psalmen. [eigen vertaling]. Het Alleluia kan als refrein tussen de psalmcitataten gespeeld zijn.

¹⁰⁶ De Groot, *De Dom van Utrecht*, 200.

Ten slotte.

Met betrekking tot het ‘per intervalla’-orgelspel kan geconcludeerd worden dat het door de predikanten, in tegenstelling tot de gereformeerde synodebesluiten, werd gezien als een ‘middelmatighe’ zaak. Daardoor was er niet de noodzaak om dit te veranderen en bovendien was er een afhankelijkheid van de magistraat omdat die de predikanten betaalde. De magistraat was er alles aan gelegen om de rust te bewaren in de stad.

Omdat de organisten in dienst van de kapittels, kerkmeesters of de stad waren, had de kerkenraad geen directe invloed op hen. Het is aannemelijk dat de organisten de traditie van het ‘per intervalla’-orgelspelen hebben meegenomen van de rooms-katholieke naar de protestantse kerkdienst. Daarom kan aangenomen worden dat dit voor hen een geaccepteerde liturgische praktijk was die door hen in een protestantse setting werd uitgevoerd.

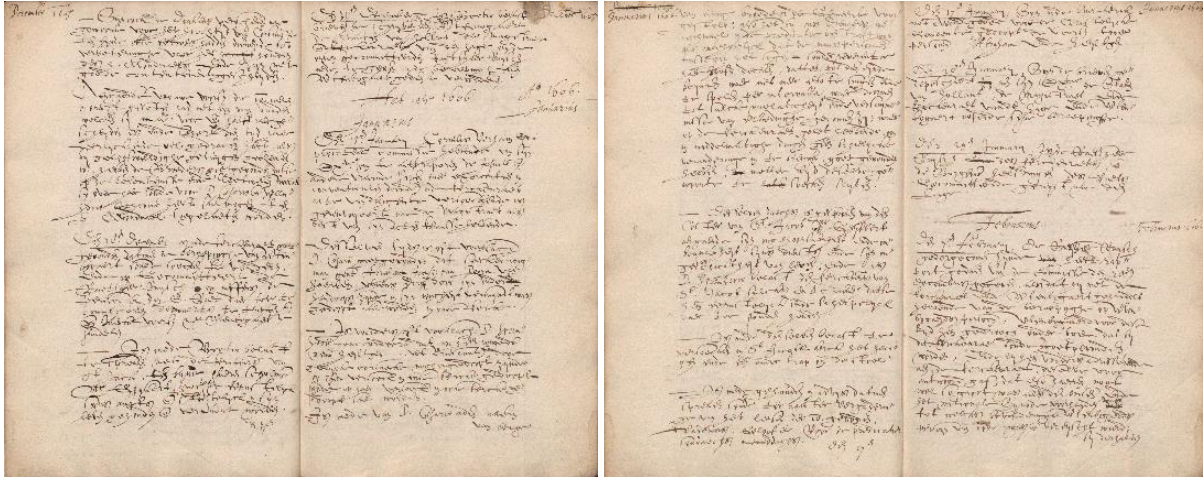
Van de Buurkerk in Utrecht zijn organisteninstructies van voor 1580 bekend. Verder onderzoek kan uitwijzen of de in die aanstellingen genoemde liturgieonderdelen ook zijn overgeleverd in composities, al dan niet in alternatim-stijl, die wellicht in Utrecht kunnen zijn gecomponeerd of uitgevoerd. Ook zou er vergelijkend onderzoek kunnen worden gedaan naar orgel-alternatim in andere steden met een sterke rooms-katholieke cultuur, bijvoorbeeld Groningen of Haarlem, of met een sterke Remonstrantse achtergrond, bijvoorbeeld Leiden.

Het ‘per intervalla’ in de Buurkerk, St. Jacobskerk en waarschijnlijk Domkerk in Utrecht kan hoogstens gezien worden als een ‘gereformeerde’ alternatimpraktijk. De ‘per intervalla’-praktijk in Utrecht is dan een hervorming van een rooms-katholieke gewoonte, die op een beperkter deel van de liturgie werd ingezet (alleen berijmde Psalmverzen) en waarbij het orgelspel niet als vervanger van het zingen van teksten werd gebruikt. Het balanceren tussen twee stromingen binnen de nieuwe kerk, tussen de macht van magistraat en kapittels en de wensen van de kerkenraad, heeft een creatieve muzikale omlijsting van het zingen van de psalmen door de organisten opgeleverd. Deze uitvoeringspraktijk kon meer dan twintig jaar standhouden doordat er andere zaken belangrijker gevonden werden door de kerkenraad, maar ook doordat het orgelspel bij het ‘per intervalla’ zingen en spelen niet als oneerbiedig werd ervaren. Dat uiteindelijk in 1608 vanwege wangedrag van een aantal kerkgangers het besluit genomen werd om de praktijk af te schaffen, maar toch op feestdagen het Bijbellezen en psalmen zingen met orgelspel af te wisselen, kan gezien worden als een erkenning van de (muzikale) kwaliteit van de organisten.

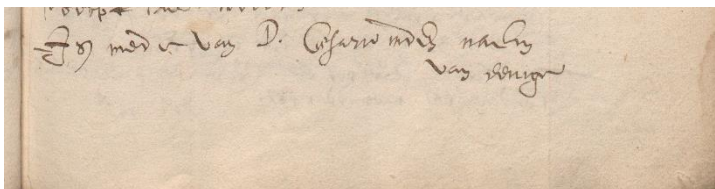
Bijlagen

Bijlage I

“Acta” Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht, januari 1606 (HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2) en transcripties daarvan door vrijwilligers van de werkgroepen Middelnederlandse en Latijnse paleografie (van 1967 tot 2004) van Het Utrechts Archief. (HUA Toegangsnummer 1128, Inv.nr. 2.31, 3229).

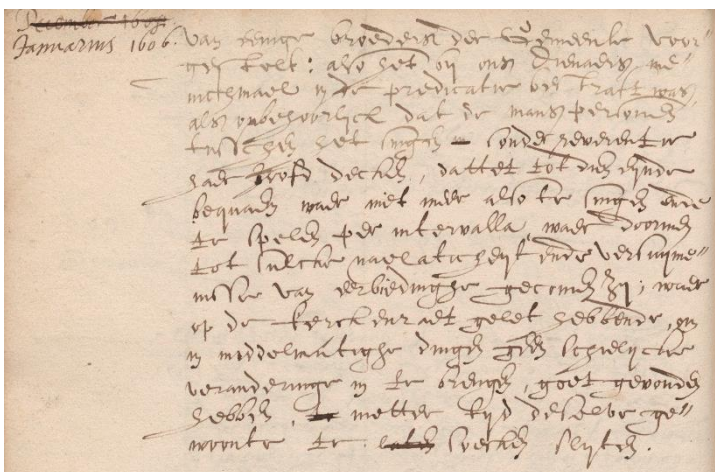

Afbeelding 11. “Acta” december 1605 - februari 1606, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht. HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” 1604-1618, f. [61], [62], [63] en [64]. (online: HUA Toegang 746, 1.1.2, pagina 35 en 36 van 132).

Transcriptie:¹⁰⁷

f.[62] [Den 15^{en} januarii 1606]
 [r31] Is mede van Ds. Caesario in den naem
 van eenige

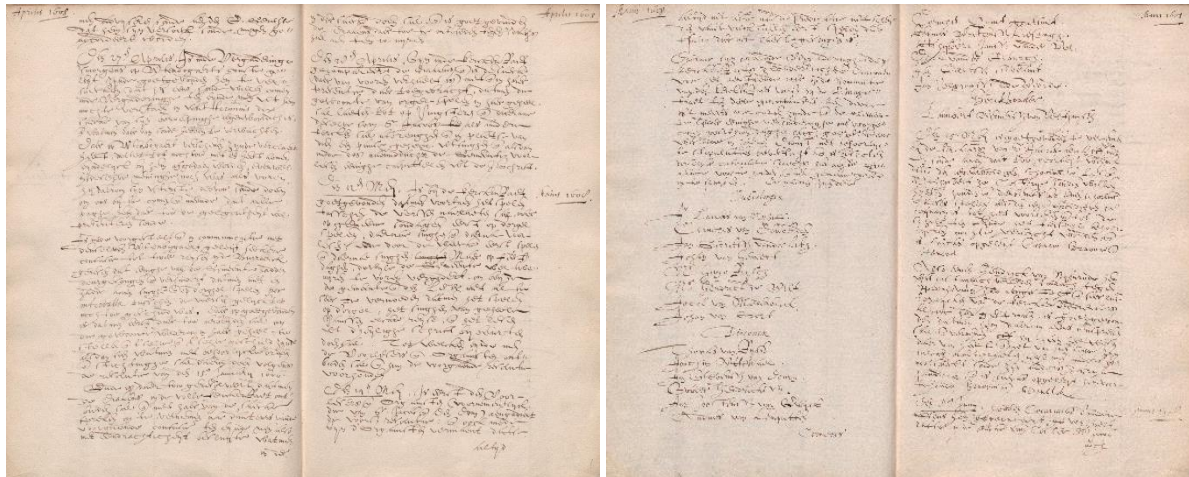
f.[63] van eenige broeders der gemeente voor-
 gestelt: also het bij ons dienaers me-
 nichmael in de predicatie bestraft was
 als onbehoorlijk dat de manspersonen
 [r5] tusschen het singen sonder reverentie
 haer hoofd decken. Dattet tot dien eynde
 bequam wart niet meer also te singen ende
 te spelen per intervalla waerdoor men
 tot sulcke naelaticheyt ende versuyme-
 [r10] nisse van eerbiedinghe gecomen zij. Waer
 op de kerckenraet, gelet hebbende om
 in middelmatighe dingen geen schielijcke
 veranderinge in te brengen, goet gevonden
 hebben metter tijd deselve ge-
 [r15] woonte te soecken slijten.

Afbeelding 12. “Acta” 15 januari 1606, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht. HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2. “Acta” 1604-1618, uitsneden f. [62] en [63] met transcriptie. (transcriptie online: HUA Toegang 1128, 2.31, 3229, pagina 62 en 63 van 246).

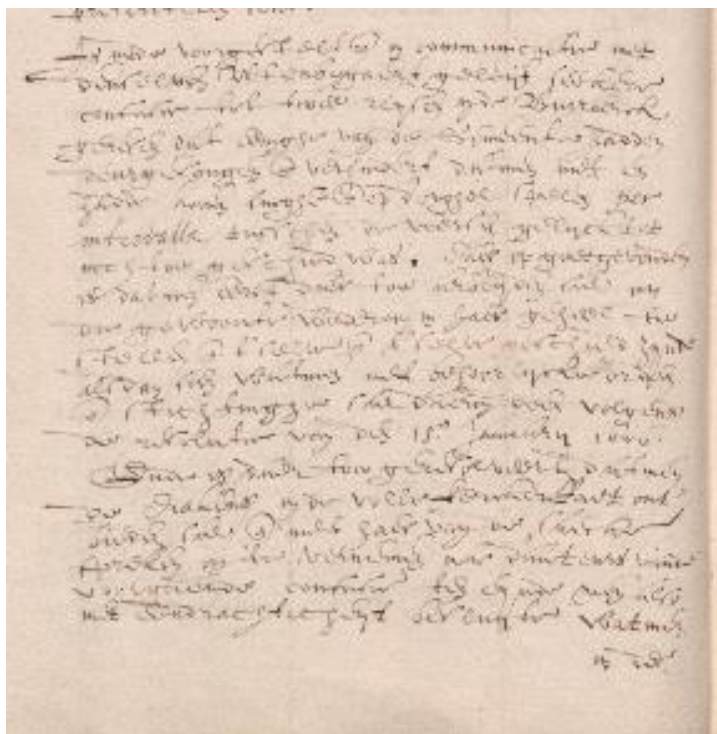
¹⁰⁷ Transcriptie: G.M.H. van der Houwen-van Dijk, maart 1987.

Bijlage II

“Acta” Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht, april - mei 1608 (HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2) en transcripties daarvan door vrijwilligers van de werkgroepen Middelnederlandse en Latijnse paleografie (van 1967 tot 2004) van Het Utrechts Archief. (HUA toegangsnummer 1128, Inv.nr. 2.31, 3229).

Afbeelding 13. “Acta” april - mei 1608, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht. HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” 1604-1618, f. [109], [110], [111] en [112]. (online: HUA Toegang 746, 1.1.2, pagina 59 en 60 van 132).

Transcriptie: ¹⁰⁸

f.[109] [Den 27^{den} aprilis 1608]

[r20] Is mede voorgesteld ende in communicatie met den selven Uutenbogaert geleyt seekere conclusie¹⁰⁹ tot twee reysen in de Buerkerck geresen dat eenighe van de gemeente hadden deurgesongen ende verhindert dat men niet en [r25] hadde konen singhen ende op d’orgel spelen per intervalla tusschen de veersen gelijk tot noch toe geschied was. Daer op goetgevonden is dat men eerst daer toe arbeyden sal om die gewoonte wederom in haer geheel te stellen ende ’t selve ende ’t selve geschied zijnde [r30] alsdan sien wat men met behoerlijcke orden ende stichtinghe sal daerin doen volgens de resolutie van den 15^{den} january 1606. Ende is daer toe geresolveert dat men [r35] de diakens in de volle kerckenraet ontbieden sal ende met haer van de saecke spreken om te vernemen nae d’auteurs vande voorgaande conclusie¹¹⁰ ten eynde men also met eendrachticheyt besluyte wat men

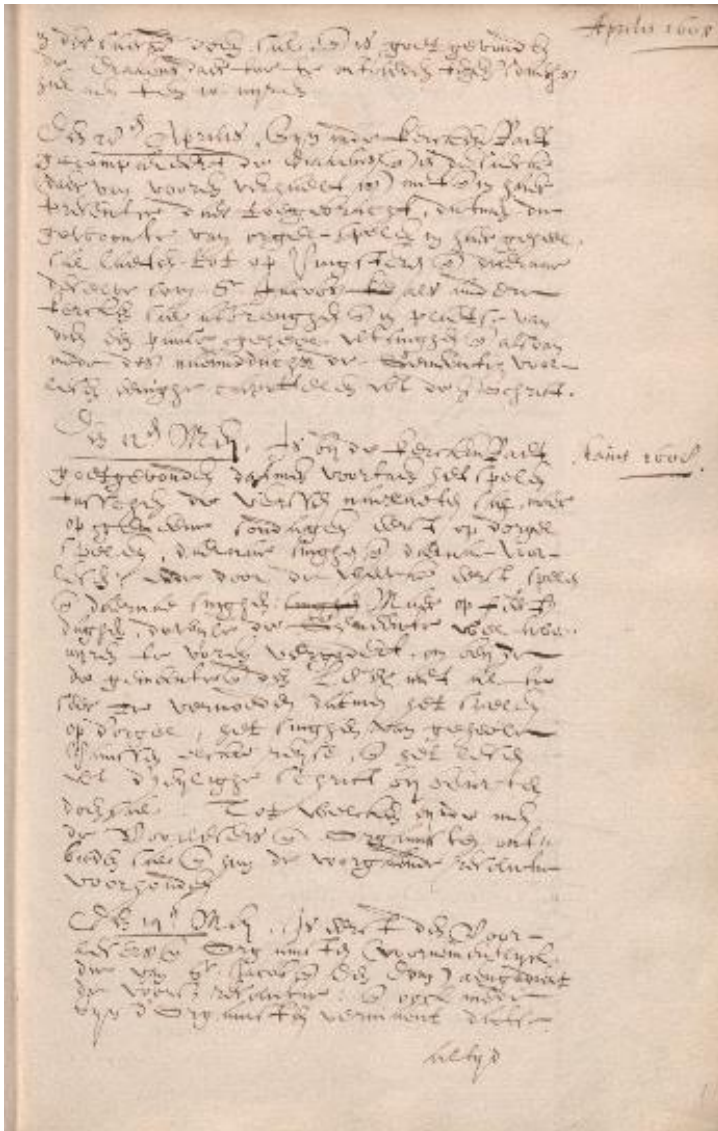
in der

Afbeelding 14. “Acta” 27 april 1608, Kerkenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht. HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, “Acta” 1604-1618, uitsnede f. [109] met transcriptie. (transcriptie online: HUA Toegang 1128, 2.31, 3229, pagina 108 en 109 van 246).

¹⁰⁸ Transcriptie f. [109]: L. Beyaert, april 1987.

¹⁰⁹ ‘conclusie’ moet zijn: confusie. ‘confusie’: beschamende situatie [eigen vertaling].

¹¹⁰ Idem.

Transcriptie:¹¹¹

f.[110] Aprilis 1608
in der saecke doen sal, ende is goet gevonden de diakens daer toe te ontbieden tegen 's daechs hier aen ten 10 uyren.

[r5] Den 28^{den} Aprilis, sijn in de kerckenraet gecompareert de diakens ende is de saecke (daer van te vooren verhaalt is) met ende in haar presentie daer toegebracht, dat men die gewoonte van orgelspelen in haer geheel sal laeten tot op Pingsteren ende daer nae deselve so in St. Jacobs als andre kercken sal afbrenghen ende in plaetse van dien een pause geheel uutsinghen ende alsdan mede des naemiddachs de gemeente voorlesen eenighe capittelen uut de H. Schrift.

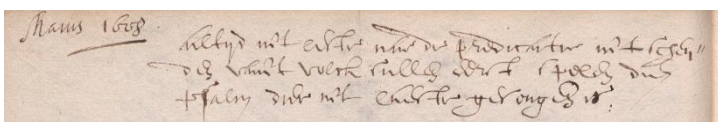
[r15] Maius 1608

[r20] Den 12^{den} mey Is bij de kerckenraet goetgevonden dat men voortaan het spelen tusschen de verssen naelaeten sal, maer op gemeen sondagen eerst op d'orgel spelen, daerna singhen ende daerna voorlesen, ende door de weecke eerst spelen ende daerna singhen, maar op feestdaghen, dewijle de gemeente wel twee uyren tevoren vergadert om beyde de gemeente ende den leser niet al te seer te vermoeden, dat men het spelen op d'orgel, het singhen van geheele paussen elcke reyse ende het lesen uut d'Heylighe Schrift by beurten doen sal, tot welcken eynde men [r30] de voorleser ende organisten ontbieden sal ende hun de voorgaende resolutie voorhouden.

[r35] Den 14^{den} mey. Is eerst den voorlesers ende organisten (voornementlijck die van St. Jacob ende den Dom) aengedient de voors. resolutie ende oock mede sijn d'organisten vermaent dat se

Altijd

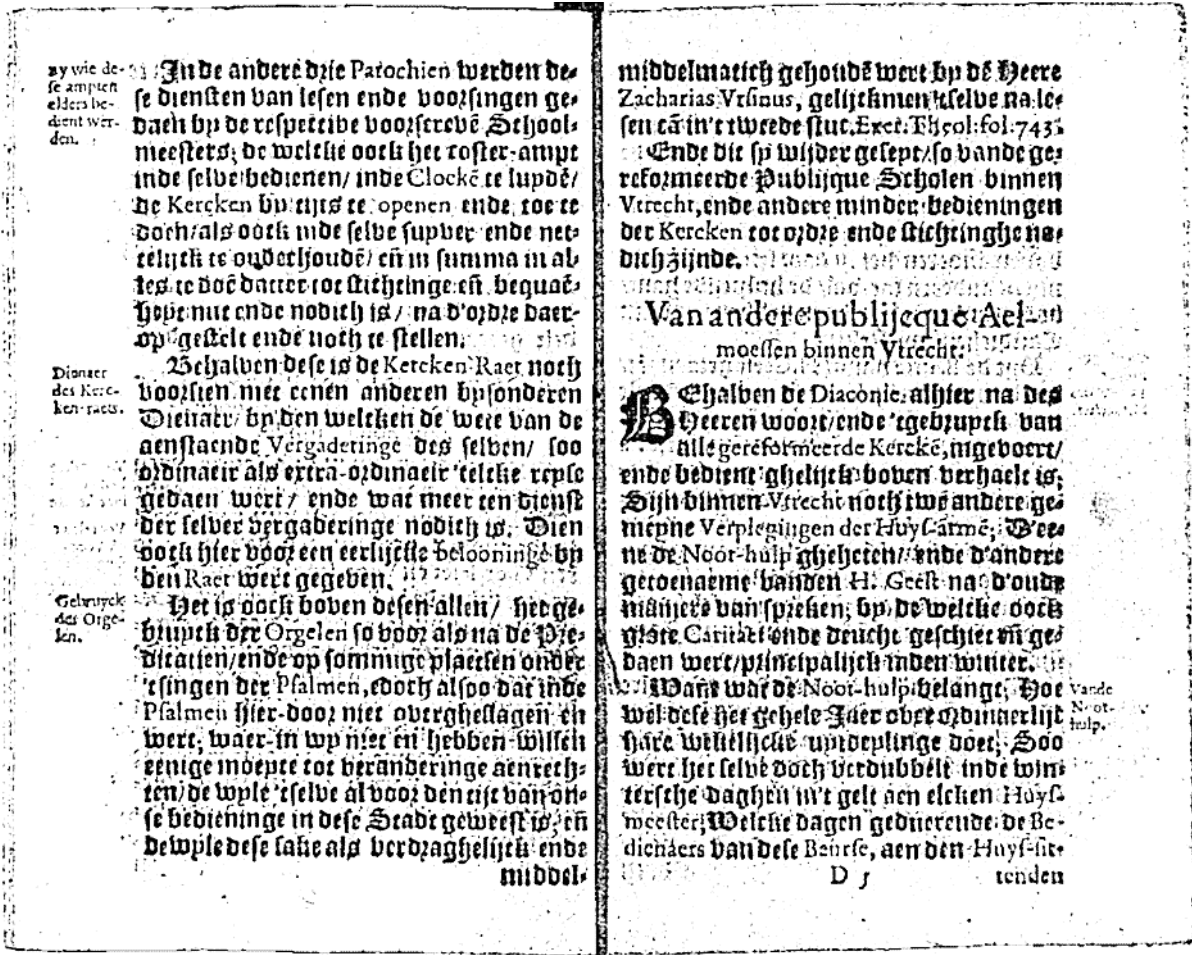
f.[111] altijd in 't leste nae de predicatie in 't scheid van 't volck sullen eerst spelen dien psalm dier in 't laetste gesongen is.¹¹²

Afbeelding 15. "Acta" 27 april vervolg, 28 april, 12 en 14 mei 1608, Kerckenraad Gereformeerde Kerk te Utrecht. HUA toegangsnummer 746, Inv.nr. 2, "Acta" 1604-1618, f. [110] en uitsnede f. [111] met transcriptie. (transcriptie online: HUA Toegang 1128, 2.31, 3229, pagina 108, 109 en 110 van 246).

¹¹¹ Transcriptie f. [110]: L. Beyaert, april 1987.
¹¹² Transcriptie f. [111]: J.H. Spelbos, april 1987.

Joannes Gerobulus, "Gebruyck der Orgelen" in *Waerachtich verhael*, 1603.

Afbeelding 16. Joannes Gerobulus, *Waerachtich verhael*, 1603 f. [D4]v, f. D5r.

Eigen transcriptie:

- Gebruyck der Orgelen.
- f. [D4^v] [r21] Het is oock boven desen allen, het gebruyck der Orgelen so voor als na de Predicatie, ende op sommige plaetsen onder 't singen der Psalmen, edoch alsoo dat inde
 - [r25] Psalmen hier-door niet overgheslagen en wert, waer-in wij niet en hebben willen eenige moeyte tot veranderinge aanrechten, dewijle 't selve al voor den tijt van onse bedieninge in dese Stadt geweest is, ende
 - [r30] de wijle dese sake als verdraghelijck ende middel-
 - f. D5^r middelmatich gehouden wert bij den Heere Zacharias Ursinus, gelijk men 't selve na lesen can in 't tweede stuc. Exer..Theol: fol.743.

Bronnen

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek

Onuitgegeven bronnen

Het Utrechts Archief (HUA). Nederlandse Hervormde Gemeente Utrecht, Kerke[n]raad, Toegangsnummer 746, Inv.nr. 2. “Acta.” Resoluties en notulen van de Bijzondere Kerkeraad. 1604 dec.-1618 juli. Geraadpleegd 24 april 2020.

<https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven>. (Toegang 746, 1.1.2).

Het Utrechts Archief (HUA). “Verzameling fotokopieën en transcripties.” Toegangsnummer 1128, Inv.nr. 2.31, 3229. Transcripties van “Acta.” Resoluties en notulen van de Bijzondere Kerkeraad. 1604 dec.-1618 juli. (Gemaakt door vrijwilligers van de werkgroepen Middelnederlandse en Latijnse paleografie (van 1967 tot 2004) van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht en het Rijksarchief Utrecht, in 1988 gefuseerd tot Het Utrechts Archief.) Geraadpleegd 24 april 2020.

<https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven>. (Toegang 1128, 2.31, 3229).

Uitgegeven bronnen

Gerobulus, Joannes. *Waerachtich verhael van den staet der Gereformeerde kercke, die den Sone Godts binnen Utrecht door 't Euangelium vergadert wert, midsgaders van alle andere minder dingen, tot hulpe en onderhoudinge van den selven staet aldaer gebruyckelyck ende in train synde*. Utrecht: Jan Willemsz van Rhenen, 1603 (Knuttel 1242).

Water, Johan van de. [red.] *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der ... Staten 's lands van Utrecht : mitsgaders van de ... Borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten. Verrykt met allerhande edicten van Keyzer Karel en Philips den tweeden, handvesten ... Alle ... by eengebragt, en met de nodige reg. voorzien*. 3 dln. Utrecht: Jacob van Poolsum, 1729-1733. Geraadpleegd 4 mei 2020, <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/204938>.

Wtenbogaert, Johannes. *De Kerckelicke Historie, vervatende verscheyden ghedenckwaerdige saken; in de Christenheyt voorgevallen Van het iaer Vierhondert af, tot in het iaer Sesthienhondert ende Negenthien. Voornamentlijck in dese Geunieerde Provintien*. 5 dln. in één band. [geen plaats en uitgever], 1647.

Databanken

Historische woordenboeken online - Geïntegreerde Taalbank (GTB), bestaande uit: *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (VMNW), *Oudnederlands Woordenboek* (ONW), *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW), *Woordenboek der Friese taal* (WFT). Leiden: Instituut voor de Nederlandse Taal, 2007-2018. Geraadpleegd juni 2020. <http://gtb.inl.nl/search/>.

Molhuysen, P.C. en P.J. Blok, red. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek [NNBW]*. 10 dln. Leiden: A.W. Sijthoff, 1911-1936. Digitale versie. Geraadpleegd 19 mei 2020. <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/>.

Literatuur

Bogaers, L.C.J.J. Aards, *betrokken en zelfbewust De verwevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht, 1300-1600*. 2 dln. Utrecht: Levend Verleden Utrecht, 2008.

Broeyer, F. *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618: Maurits' zwaard*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2018.

Cramer, J.A. "Protestants kerkelijk leven in Oud-Utrecht." *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, dl. 30, 65-92. Leiden: Brill, 1938.

Dijk, P. van, en R. Doornekamp. *Orgels in de stad Utrecht: zes eeuwen geschiedenis en een inventarisatie*. Utrecht: Stichting Organisatie Oude Muziek, 1992.

Dijk, R. van. "Het Peter Gerritsz-orgel van de Nicolaikerkerk te Utrecht." In *Het orgel van de Nicolaikerkerk te Utrecht: Kroongetuige van de Nederlandse muziekgeschiedenis*, redactie Henk Verhoef, 11-144. (Nederlandse orgelmonografieën 10) Zutphen: Walburg Pers, 2009.

Dooren, J.P. van. "Kerkelijke toestanden in de provincie Utrecht omstreeks 1600." *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, dl. 49, No. 2, 183-193. Leiden: Brill, 1969.

Grieken, M. van. *Beginselen van kerkrecht zoals we die vinden uiteengezet in de Oudste Kerkordeningen der Nederlandsche Gereformeerde of Hervormde Kerken*. Deel 1, eerste stuk: De Wezelsche Artikelen van 1568. Maassluis: Adm. De Waarheidsvriend, 1934.

Groot, A. de. *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw – Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*. Utrecht: Stichting Voorbereiding Herbouw Schip Domkerk Utrecht, 2011.

Higginbottom, E. "Alternatim." *Grove Music Online*. *Oxford Music Online*. Oxford: Oxford University Press, 2001. Geraadpleegd 14 maart 2020. <https://www.oxfordmusiconline.com/>. <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.00683>.

Higginbottom, E. "Organ Mass." *Grove Music Online*. *Oxford Music Online*. Oxford: Oxford University Press, 2001. Geraadpleegd 14 maart 2020. <https://www.oxfordmusiconline.com/>. <https://doi-org.proxy.library.uu.nl/10.1093/gmo/9781561592630.article.20438>.

Higginbottom, E. "Organ Music and the Liturgy." In *The Cambridge Companion to the Organ*, redactie Nicholas Thistlethwaite en Geoffrey Webber, 130-147. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Luth, J.R. *Daer werd om 't seerste uytgekreten...: Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme ca. 1550 - ca. 1850*. 2 dln. Kampen: Van den Berg, 1986.

Luth, J.R. "The Music of the Dutch Reformed Church in Sweelinck's Time." In *Sweelinck Studies. Proceedings of the International Sweelinck Symposium Utrecht 1999*, redactie Pieter Dirksen, 27-38. Utrecht: STIMU, 2002.

Nuchelmans, J. "Stadsmuzikanten in Antwerpen en elders in de Nederlanden." In *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden.*, hoofdredactie L.P. Grijp. Amsterdam: Amsterdam University Press-Salome, 2002, 203-211.

"Orgels, organisten, klokgieters, carillonneurs, enz." *Bouwsteen*, dl. 2. Tweede Jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis (1872-1874), 163-178.

Rasch, R. *Muziek in de Republiek* (oude versie). Utrecht/Houten, 2018. Geraadpleegd 14 maart 2020. <https://muziekinderepubliek.sites.uu.nl/>.

Reitsma, J. en S.D. van Veen red. *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, dl. 6. Groningen: J.B. Wolters, 1897.

Royaards H.J. *Geschiedenis der hervorming in de stad Utrecht*. Leiden: S. en J. Luchtmans, 1847.

Rutgers, F.L. red. *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1889.

Schaik, A.H.M. van. "Een nieuwe heer en een andere leer." In 'Een paradijs vol weelde': *Geschiedenis van de stad Utrecht*, redactie R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma, en J.E.A.L. Struick. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2000.

Stenvert, R., Chris Kolman, Ben Olde Meierink en Margreet Tholens. *Monumenten in Nederland: Utrecht*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 1996.

Vente, M.A. "Muziek te Utrecht voor en na 1579." *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 30, nr. 2 (1980): 113-120.

Vente, M. A. "Sweelincks Orgelreisen." *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 22, nr. 2 (1971): 126-137.

Vente, M.A. red. *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden: Documenta et Archivalia ad historiam musicae neerlandicae*, dl. III. Amsterdam: Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 1980.

Vlam, C.C. en M.A. Vente, red. *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden: Documenta et Archivalia ad historiam musicae neerlandicae*, dl. I. [Amsterdam]: Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 1965.

Vlam, C.C. en M.A. Vente, red. *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden: Documenta et Archivalia ad historiam musicae neerlandicae*, dl. II. Amsterdam: Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 1971.

Wiarda, J. *Huibert Duifhuis, prediker van St. Jacob*. Amsterdam: H.A. Frijlink, 1853.